

Filozofia rosyjska

MAŁGORZATA ZUBER

**WPŁYW
KONCEPCJI
EURAZJATYZMU
NA PISARSTWO
HISTORYCZNE
LWA GUMIŁOWA**

Wpływ koncepcji eurazjatyizmu na pisarstwo historyczne Lwa Gumilowa

Małgorzata Zuber

Copyright by Małgorzata Zuber & e-bookowo 2008

ISBN 978-83-61184-24-9

www.e-bookowo.pl

Kontakt: wydawnictwo@e-bookowo.pl

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Kopiowanie, rozpowszechnianie części lub całości bez zgody wydawcy zabronione

Wydanie I 2008

www.e-bookowo.pl

Spis treści:

Podziękowania	5
WSTĘP.....	7
1. Przedmiot i metoda pracy.....	7
2. Historia, historiografia, historiozofia i ich wzajemne relacje.....	8
CZĘŚĆ PIERWSZA.....	9
<u>Rozdział pierwszy: Rosja i reszta świata.</u>	9
Dziewiętnastowieczne źródła eurazjatyizmu.	9
<u>Rozdział drugi: Fundamentalne idee eurazjatyizmu (I)</u>	10
Eurazjatycka kulturologia.....	10
<u>Rozdział trzeci: Fundamentalne idee eurazjatyizmu (II).....</u>	11
1. Historiozofia eurazjatów	11
2. Historiozofia a geografia	12
<u>Rozdział czwarty: Eurazjatyzm w dyskursie politologicznym.....</u>	13
CZĘŚĆ DRUGA	14
<u>Rozdział pierwszy: Teoria etnogenezy i metodologia badań Lwa Gumilowa.</u>	14
Związki Gumilowa z eurazjatyzmem.....	14
1. Teoria etnogenezy i pojęcie etnosu	14
2. Metodologia badań Lwa Gumilowa	15
3. Eurazjata Gumilow.....	16
<u>Rozdział drugi: Żydzi na kartach prac Lwa Gumilowa.....</u>	17
<u>Rozdział trzeci: Rosja – Ukraina – Polska.....</u>	18
ZAKOŃCZENIE.....	19
Bibliografia.....	20

*Uważam się bowiem za krytyka historiografii
o tyle, o ile uważam się za krytyka kultury.¹*

Ewa Domańska

*Żyjemy w epoce, której najodleglejsze nawet
dzieje są przekładem z naszej teraźniejszości.²*

Józef Bańka

¹ Ewa Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, wyd. II, Poznań 2005, s. 171.

² Józef Bańka, *Prolegomena do historiozofii. Spór historyzmu z recentywizmem o koncepcję dziejów*, Poznań 2001, s. 131.

PODZIĘKOWANIA

Na wstępie jestem winna wyrazić słowa wdzięczności tym osobom, bez których powstanie niniejszej pracy byłoby niemożliwe. Nie sposób wymienić wszystkich, którzy na kolejnych etapach pisania niniejszego tekstu byli przy mnie, wierząc w szczęśliwy rezultat podejmowanego wysiłku, dopingując mnie do pracy swą życzliwością i dobrym słowem. Jednakże kilku osobom spośród tego licznego grona pragnę podziękować imiennie:

Dziękuję przede wszystkim moim Rodzicom, którzy na przestrzeni pięciu lat studiów zapewнили mi wymarzone warunki do twórczej pracy, zwalniając mnie ze wszystkich dodatkowych obowiązków.

Słowa wielkiej wdzięczności i przywiązania kieruję pod adresem Promotora niniejszej pracy profesora doktora habilitowanego Krzysztofa Wieczorka, kierownika Zakładu Logiki i Metodologii IF UŚ w Katowicach, mego opiekuna naukowego podczas pięciu lat studiów filozoficznych w ramach MISH-u, którego cierpliwości i życzliwej krytyce zawdzięczam udoskonalenie warsztatu badawczego. Panie Profesorze, dziękuję za zaufanie i wyrozumiałość dla mojej intelektualnej ekstrawagancji.

Dziękuję Recenzentowi, Panu doktorowi habilitowanemu Tomaszowi Pawelcowi, kierownikowi Zakładu Metodologii Historii IH UŚ w Katowicach. Panie Profesorze, dziękuję za przesyłane na bieżąco uwagi do nadsyłanych fragmentów tekstu i wielką życzliwość.

Dyrektor MISH, Pani profesor doktor habilitowanej Oldze Wolińskiej, Promotorowi i Recenzentowi pracy dziękuję za przyjęcie ze zrozumieniem i cierpliwością kilkumiesięcznego opóźnienia finalizacji dysertacji spowodowanego poważną chorobą oczu i koniecznością specjalistycznego leczenia, które uniemożliwiły mi pisanie w drugim semestrze piątego roku studiów.

Pragnę podziękować Księdzu Profesorowi doktorowi habilitowanemu Franciszkowi M. Rosińskiemu OFM, wielkiemu erudycie, antropologowi i etnografowi za gościnę w murach wrocławskiego klasztoru franciszkanów, długie godziny inspirujących rozmów nie tylko na temat ludów azjatyckich oraz użyczenie literatury etnologicznej. Księżo Profesorze, dziękuję za wielką życzliwość, z jaką Ksiądz Profesor podszedł do moich skromnych prób naukowych.

Panu doktorowi Jackowi Kurkowi za głęboką refleksję nad historią i historiografią. Panie Doktorze, dziękuję za dwa semestry niezapomnianych zajęć.

Doktorowi Dmytro Szewczukowi, filozofowi z Uniwersytetu „Akademia Ostrogska” w Równem na Ukrainie za interesujące rozmowy na temat filozofii rosyjskiej oraz cenne wskazówki bibliograficzne. Dmytro, dziękuję za jednocześnie przyjacielską i fachową uwagę, jaką poświęciłeś moim projektom naukowym.

Doktorowi Jackowi Lubeckiemu za wielkie zainteresowanie przebiegiem mojej pracy nad dysertacją. Jacku, szczególnie dziękuję za naszą długą wrocławską rozmowę o nacjonalizmie i polskich mitach historycznych. Dziękuję też za książki, które pozwolą mi w przyszłości kontynuować wiele zapoczątkowanych w niniejszej pracy wątków.

WSTĘP

1. PRZEDMIOT I METODA PRACY

Celem niniejszej pracy jest zbadanie skali i charakteru wpływu koncepcji eurazjatyizmu na pisarstwo historyczne Lwa Gumilowa. U podstaw sformułowania problemu badawczego legło pytanie o możliwość dochowania przez historyka wierności postulatowi rzetelności badawczej w sytuacji sympatyzowania przezeń z opcją światopoglądową oferującą konkretne rozstrzygnięcia historiozoficzne.

Tak nakreślona problematyka badawcza z konieczności sytuuje niniejsze rozważania w przestrzeni interdyscyplinarnej, na styku filozofii i nauk historycznych – szczególnie metodologii historii. Jest to jednak usytuowanie ze wskazaniem na dyscypliny filozoficzne za sprawą przynależenia metodologii nauk do szeroko rozumianej logiki.

Praca niniejsza składa się z dwu zróżnicowanych tematycznie i metodologicznie części.

Pierwszej – zdominowanej przez problematykę filozoficzną oraz politologiczną, poświęconej wieloaspektowemu oświetleniu filozoficznej koncepcji eurazjatyizmu i eurazjatyckiej ideologii politycznej. Omówione w niej zostaną: geneza eurazjatyizmu wraz z determinantami powstania ideologii, jej powiązania z tradycją rosyjskiej filozofii politycznej i społecznej. Szczególny akcent zostanie położony na eurazjatyckie propozycje kulturologiczne i historiozoficzne. Podjęte zostanie również zagadnienie eurazjatyizmu jako wariantu nacjonalizmu integralnego.

Drugiej – poświęconej problematyce metodologicznej i historycznej. Po skrótowym nakreśleniu sylwetki Lwa Gumilowa zostaną omówione charakterystyczne cechy uprawianego przezeń pisarstwa historycznego. Następnie podjęte zostanie

problem naukowej wszechstronności badacza, wręcz erudycji, lokującej historiografię Gumilowa w płaszczyźnie interdyscyplinarnej – od biofizyki i geografii począwszy na religioznawstwie, filozofii oraz lingwistyce skończywszy. Kolejnym etapem będzie porównanie metody oraz rezultatów pracy Gumilowa z analogicznymi elementami badań innych historyków na przykładzie kilku wybranych zagadnień. Ta część rozważań ma przynieść rozstrzygające dane dla udzielenia odpowiedzi na postawione pytanie badawcze.

W drugiej części pracy, przynajmniej w zakresie postulatów metodologicznych dyscypliny, prowadzone badania nabiorą cech krytyki historiografii. Warto więc już w tym miejscu, za Ewą Domańską, przypomnieć jej cztery podstawowe funkcje: opisową, analityczną, „profetyczną” i performatywną.³ Wyniki szczegółowych badań, odnoszące się do kolejnych funkcji krytyki historiografii zostaną podane i wykorzystane w odpowiednich rozdziałach niniejszego tekstu.

Na zakończenie chciałabym podjąć kwestię różnorodności i niejednoznaczności (merytorycznej, światopoglądowej, politycznej i aksjologicznej) historiograficznej Lwa Gumilowa.

2. HISTORIA, HISTORIOGRAFIA, HISTORIOZOFIA I ICH WZAJEMNE RELACJE

Historia, historiografia i historiozofia to trzy kategorie o fundamentalnym znaczeniu dla prowadzonych rozważań nad pisarstwem Gumilowa. Dlatego trzeba na wstępie przyrzeć się ich wzajemnym relacjom zdeterminowanym przez ontologiczne zróżnicowanie każdej z nich.

³ Ewa Domańska, *Mikrohistorie...*, op. cit., s. 181-184.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ROZDZIAŁ PIERWSZY

ROSJA I RESZTA ŚWIATA.

DZIEWIĘTNASTOWIECZNE ŹRÓDŁA EURAZJATYZMU.

Eurazjatyzm powstały na początku lat 20. w środowisku młodej emigracji rosyjskiej, zrodził się w równym stopniu z rozczarowania rzeczywistością Europy Zachodniej, goryczy niezrozumienia, jakie spotykało emigrantów oraz pragnienia i wiary w możliwość stworzenia pozytywnej alternatywy wobec komunizmu sowieckiego.⁴ Twórcami doktryny byli przedstawiciele młodego pokolenia rosyjskich naukowców: językoznawca książę Nikołaj S. Trubieckoj (1890-1938), geograf i ekonomista Piotr P. Sawicki (1895-1968), muzykolog i pianista Piotr N. Suwczynski (1892-1985) oraz filozof i teolog o. Gieorgij W. Fłorowski (1893-1979), którzy, z wyjątkiem tego ostatniego krótko związanego z eurazjatyzmem, pragnęli uczynić ze swej koncepcji spójną doktrynę naukową. I włożyli w urzeczywistnienie owego celu wiele wysiłku intelektualnego. Naukowość ich teorii miała być równa jej oryginalności.

⁴ Omówienie dziejów eurazjatyizmu nie jest konieczne dla tematu niniejszej pracy. Zainteresowanego Czytelnika odsyłam do pracy Romana Bäckerera; zob. Roman Bäcker, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrkultury do totalitaryzmu?*, Łódź 2000, rozdz. II *Dzieje eurazjatyizmu*, s. 31-55.

ROZDZIAŁ DRUGI

FUNDAMENTALNE IDEE EURAZJATYZMU (I)

EURAZJATYCKA KULTUROLOGIA

Eurazja – centralne pojęcie i słowo -klucz analizowanej koncepcji – jest pojęciem nie tylko geograficznym, ale również fenomenem kulturowo-historycznym. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że geograficzne argumenty na odrębność Eurazji mają dla eurazjatów znaczenie dodatkowe, drugorzędne wobec aksjomatycznie przyjmowanej duchowo-politycznej jedności superkontynentu. Wypada się więc zgodzić z tymi badaczami i komentatorami doktryny eurazjatyckiej, którzy jej początki i jądro wiążą z problematyką kulturową.⁵ Takie ujęcie nie przeczy budowaniu przez eurazjatów alternatywy politycznej wobec bolszewizmu, rozważanego przez nich przede wszystkim jako fenomen kulturowo-historyczny, a dopiero w dalszej kolejności jako fakt polityczny. Dlatego przegląd naczelných idei eurazjatyizmu należy zacząć nie od zarzucanego im z upodobaniem (warto zadać pytanie: czy słusznie?) determinizmu geograficznego, lecz od wizji kultury – w szczególności eurazjatyckiej, oraz powiązanej z nią ściśle historiozofii.

⁵ Zob. Massaka, op. cit., s. 58.

ROZDZIAŁ TRZECI

FUNDAMENTALNE IDEE EURAZJATYZMU (II)

1. HISTORIOZOFIA EURAZJATÓW

Z omówioną powyżej kulturologią w ścisłym związku pozostaje historiozofia eurazjatów; w szczególności zaś wizja i ocena dziejów Rosji-Eurazji; zarówno zdarzeń minionych, jak i jej przyszłych losów.

Leszek Kołakowski trafnie zwrócił uwagę na konieczność rozróżniania między różnymi wariantami historiozofii, pisząc:

*Rozumieć historię jako sensowną albo rozumieć ją po prostu to tyle, co umieć odnosić zdarzenia do tego, co jest bądź ładem celowo związanym dziejów, bądź do tego, co, choćby nie było celem, niemniej jest powołaniem człowieka w dziejach.*⁶

Powyzsze rozróżnienie celu historii i powołania człowieka daje się z powodzeniem zastosować do koncepcji eurazjatyckich. Eurazjaci bowiem deklarowali się jako ludzie wierzący, tym samym, zgodnie z chrześcijańską doktryną religijną, sytuując cel i sens dziejów powszechnych w płaszczyźnie eschatologicznej, w metahistorycznym, pozaczasowym eonie Królestwa Bożego. Ziemijskim celem, a więc powołaniem ludzi, było samopoznanie kulturowe i zgodne z nim budowanie i umacnianie kulturowej tożsamości. W przypadku zamieszkujących Eurazję ludów wyznacznikiem realizacji powołania były okresy istnienia scentralizowanego państwa eurazjatyckiego, opartego – jak zakładano – na duchowej więzi wielonarodowej eurazjatyckiej wspólnoty.

⁶ Kolakowski, op. cit., s. 37.

2. HISTORIOZOFIA A GEOGRAFIA

Szukanie naukowego oparcia dla stawianych tez historiozoficznych i formułowanych postulatów politycznych jest praktyką tyleż zrozumiałą, co organicznie przynależną ludzkiej działalności. Nie tylko dlatego, że nadaje najbardziej fantastycznym koncepcjom polor obiektywności (a więc i splendor powagi) – obydwie użyteczne w propagandzie idei, ale również ze względu na psychiczny i moralny komfort, jaki zapewnia głosicielom takich czy innych idei, pozwalając im ukryć się za „bezdyskusyjnymi” dowodami. Najlepiej jeszcze zapisanymi językiem dyscyplin formalnych.

W przypadku dezyderatów politycznych, o charakterze ekspansywno-imperialistycznym, oraz historiograficznych (a częściej niskiej próby historiozoficznych) usprawiedliwień zaborczej polityki przodków szczególna rola przypada geografii. A takie sformułowania, jak: naturalne rubieże, źródła surowców, okno na świat – stanowią żelazny repertuar leksykalny proponowanych narracji. Brzmiąc niewinnie i naukowo zarazem, są jednak tylko bardzo nieudolnymi próbami tłumaczenia dokonanych lub planowanych aktów przemocy.

ROZDZIAŁ CZWARTY

EURAZJATYZM W DISKURSYWIE POLITOLOGICZNYM

Teoretyczna strona intelektualnego wysiłku eurazjatów, której skrótowa prezentacja była przedmiotem poprzednich rozdziałów, nie tylko nie wyczerpuje katalogu eurazjatyckich koncepcji, lecz jest zaledwie punktem wyjścia dla określenia postulatów i celów ideologów ruchu. Celem nadrzędnym było zdobycie władzy politycznej w Rosji-Eurazji i ustanowienie na jej terytorium zgodnego z teoretycznymi, aksjomatycznymi założeniami ładu prawno-państwowego. Stąd też ukierunkowanie eurazjatyckiej myśli i działalności na podejmowanie konkretnych problemów ustrojowych, społecznych czy gospodarczych mającego powstać państwa eurazjatyckiego i obmyślanie taktyki stopniowego przejmowania władzy.

Zanim poruszę kilka aspektów z szerokiego wachlarza kwestii będących przedmiotem analiz politologicznych, warto, w oparciu o rozważania Mikołaja Bierdiajewa, wskazać na podobieństwo, jakie zachodzi między eurazjatami a komunistami.

CZĘŚĆ DRUGA

ROZDZIAŁ PIERWSZY

TEORIA ETNOGENEZY I METODOLOGIA BADAŃ LWA GUMIŁOWA.

ZWIĄZKI GUMIŁOWA Z EURAZJATYZMEM

1. TEORIA ETNOGENEZY I POJĘCIE ETNOSU

Lew Gumilow (1912-1992), chociaż sławę i popularność zdobył jako historyk, był także geografem, orientalistą i etnologiem. Z wprawą i lekkością erudyty poruszał się pośród tekstów pisanych w większości europejskich i azjatyckich języków, danych geofizycznych, klimatologicznych, antropologicznych i etnograficznych oraz wielości, często, sprzecznych, ustaleń historycznych. Miał zdolność przeprowadzania wnikliwej analizy i zaskakującej syntezy. Przy tym pisał z literackim talentem, zaangażowaniem niemal publicystycznym, nie bez poczucia humoru. Wymienione cechy, które nazwać można zaletami, sprawiały, że był badaczem tyleż rzetelnym i błyskotliwym, co kontrowersyjnym; wydaje się jednak, że kontrowersyjność jest nieuniknioną ceną intelektualnej odwagi. A tej Gumilowowi nie brakowało.

Książki historyczne Gumilowa – poświęcone przede wszystkim dziejom koczowniczych ludów azjatyckich – dzięki umiejętnościom autora wyróżniają się na tle sztamkowej historiografii, proponując czytelnikowi zupełnie nowe spojrzenie na znane fakty oraz ich interpretację. Gumilow nie pozostawia czytelnika samopas, zagubionego w gąszczu faktów i dat, dotyczących odległych kulturowo i geograficznie światów, lecz za

swe zadanie uważa rozstrzygnięcie kwestii spornych, rozwikłanie antynomii, a przynajmniej postawienie hipotez wyjaśniających. Tym samym jednak monografie pióra Gumilowa należą do tych „nazbyt dobrze napisanych książek”⁷, które należy czytać z ostrożną uwagą, a chwilami także z podejrzliwością.

2. METODOLOGIA BADAŃ LWA GUMILOWA

Dziedzinę badań, którą się zajmował, określał Gumilow mianem historii etnicznej, nie będącej jego zdaniem „odmianą historii społecznej, a tylko jej uzupełnieniem, wypełniającym próżnię, jaka nieuchronnie powstaje przy ścisłym stosowaniu tylko jednej metody”⁸. Takie ujęcie prowadziło badacza nie tylko do tworzenia interdyscyplinarnych syntez – jak teoria etnogenezy – ale także do wypracowania i stosowania interdyscyplinarnej metody badawczej, pozwalającej w odpowiednim świetle widzieć i oceniać poszczególne, zróżnicowane co do charakteru i statusu ontycznego fakty.

⁷ Określenie to zaproponował dr Jacek Kurek, adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego. Zob. „Wstęp”.

⁸ Gumilow, *Śladami...*, op. cit., s. 313.

3. EURAZJATA GUMIŁOW

Lew Gumilow bez wątpienia reprezentował światopogląd eurazjatycki. Dlatego należy nieco uwagi poświęcić stosunkowi badacza do koncepcji eurazjatyizmu oraz jego kontaktom z przedstawicielami tego nurtu myślenia filozoficznego i naukowego. Na tle znanych faktów z biografii badacza i jego eurazjatyckiej autoprezentacji ocena skali wpływów eurazjatyckich na pisarstwo Gumilowa zyska na adekwatności.

Autor *Dziejów etnosów Wielkiego Stepu*, nazywał siebie „ostatnim eurazjată”; uczynił tak również, co znamienne, w cytowanym tekście poświęconym dorobkowi naukowemu księcia Trubieckiego.⁹ Artykuł ten przynosi inny interesujący trop w badaniu znaczeniu eurazjatyizmu dla autorskich pomysłów i naukowych propozycji Gumilowa. Historyk gładko przechodzi od rekonstrukcji myśli bohatera swego szkicu do prezentacji swych własnych poglądów – tam szczególnie, gdzie rozwija problematykę etnogenezy i podejmuje kwestię charakterystyki etnosu. Zabieg ten oceniać można jako uzurpację lub nie najbardziej elegancką autoreklamę. Przede wszystkim jednak wskazuje na siłę autoidentyfikacji Gumilowa z tezami swego wielkiego poprzednika i przekonanie badacza o tym, że jest prawowiernym kontynuatorem szkoły eurazjatyckiej.

⁹ Гумилёв, *Историко-философские сочинения князя И. С. Трубецкого (заметки последнего евразийца)*, op. cit.; <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article46.htm> .

ROZDZIAŁ DRUGI

ŻYDZI NA KARTACH PRAC LWA GUMILOWA

Mikołaj Trubieckoj w tekście *O turańskim elemencie w kulturze rosyjskiej* uwypukla różnice i przeciwieństwa psychologicznych typów kulturowych turańskiego i semickiego. Warto przyrzeć się wnioskowi, do jakich doszedł, nim dokona się prezentacji i oceny ujęcia szeroko rozumianej kwestii żydowskiej na kartach prac Lwa Gumilowa i podjąć się konieczną próbę umiejscowienia go względem samego eurazjatyizmu i całej tradycji „idei rosyjskiej”, w jej wariacie nacjonalistycznym przede wszystkim.

W przeciwieństwie do Turańczyków książę Trubieckoj charakteryzuje ludy semickie jako typ kulturowy skłonny do spekulacji intelektualnej, kazuistyki, lubujący się w roztrząsaniu subtelności teologicznych. Konkluduje – i ten wniosek wydaje się szczególnie istotny – że symptomatyczne jest jednorazowe krótkotrwałe zaistnienie w dziejach syntezy turańsko-semickiej, tj. Kaganatu Chazarskiego – organizmu państwowego ludu tureckiego wyznającego judaizm, którego elitę stanowili napływowi Żydzi. Wspomina także, że chociaż ludy semickie były tymi, u których zapożyczali się Turcyw zakresie metafizyki i terminologii religijnej i dogmatyki, to niezmiennie upraszczali pozyskane treści; jak gdyby ociosując je z subtelności.¹⁰

¹⁰ Трубецкой, *О туранском...*, op. cit.

ROZDZIAŁ TRZECI

ROSJA - UKRAINA - POLSKA

Problem wielowiekowej politycznej rywalizacji polsko – rosyjskiej o dominację w Europie Środkowowschodniej, której najostrzejsze stadium przypada na okres od połowy XVI stulecia, tj. od walki o *Dominium Maris Baltici*, do roku 1945, tj. jałtańskich ustaleń w sprawie granic powojennej Polski, zajmuje w historiografii obydwu narodów miejsce szczególne. Konflikt ten, chętnie przenoszony również w płaszczyznę historiozoficzną, nie ustał nawet w dobie rosyjskiej dominacji nad znaczną częścią obszaru spornego w latach 1772-1918. przeciwnie, tocząc się przede wszystkim na kartach dzieł naukowych i publicystycznych, nabrał z czasem barw jaskrawych, naznaczony stereotypami myślenia, doraźnymi celami politycznymi, światopoglądem autorów.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione w niniejszej dysertacji rozważania służyć miały odpowiedzi na pytanie o skalę wpływu eurazjatyckich koncepcji na uprawianą przez Lwa Gumilowa historiografię. Dla uniknięcia pisania zbiorczego podsumowania starałam się pisząc każdy z rozdziałów proponować częściowe wnioski. W tym miejscu należy raz jeszcze powtórzyć główne obserwacje.

Wpływy eurazjatyckie uwidaczniają się już w doborze tematyki badań Gumilowa, w jego zwrocie ku kulturom środkowoazjatyckim.

W płaszczyźnie metodologicznej spadek eurazjatycki nie jest mniejszy. Gumilow był godnym kontynuatorem interdyscyplinarnej refleksji nad czasem i przestrzenią uprawianej przez porewolucyjnych założycieli ruchu. Rozwinął analityczno – syntetyczną (indukcyjno – dedukcyjną) metodę badawczą prezentując erudycyjną znajomość nauk humanistycznych i przyrodniczych. Tym samym zadość uczynił ideałowi budowania całościowych narracji na temat Rosji – Eurazji. Jeżeli chodzi o specyfikę metodologii historii, był badaczem mającym świetny warsztat; szczególnie wyczulony był na krytykę źródeł.

Wieszowa – Białystok – Wieszowa, listopad 2007 – 1 października 2008 roku.

BIBLIOGRAFIA
